

JOURNAL OF THE ROYAL LAUREATES ACADEMY

www.rlaindia.org

कालिदास-भवभूतयोः नाट्यप्रतिभा च नाट्यशैली अध्ययनम्

Kajal Pal

Research Scholar, Department Of Sanskrit, Sunrise University, Alwar, Rajasthan

Dr. Chanchal Bhardwaj

Associate Professor, Department Of Sanskrit, Sunrise University, Alwar, Rajasthan

सारांशः

कालिदासः च भवभूतिः च भारतीयनाट्यसाहित्यस्य द्वे महती स्तम्भे, येषां काव्यकलेषु स्वयङ्गत-युगे पराकाष्ठा स्पृशिता। कालिदासस्य नाट्यरचनाः, यथा अभिज्ञानशकुन्तलम्, मेघदूतम्, मालविकाग्निमित्रम्, सौन्दर्यपूर्णभाषा, सूक्ष्मभावाभिव्यक्ति, प्रकृतिचित्रणादिषु उत्कृष्टाः। तस्य नाटकानि लोकजीवनं च मानवीयसंस्पर्शान् सहजरूपेण चित्रयन्ति। भवभूतिस्य रचनाः, यथा मालतीमाधवः, उत्तररामचरितम्, नाट्यकले गंभीरदार्शनिकता, नैतिकसन्देशः च भावगहनता च अभिव्यक्ताः। अस्मिन् अध्ययनस्य उद्देश्यम् अस्ति कालिदास-भवभूतयोः नाट्यप्रतिभा, नाट्यशैली, भाषा-प्रयोगः, संवादशैली, पात्र-चित्रणं, नाट्यरसोपस्थापनं च तुल्यितुम्। अध्ययनात् दृश्यते यत् कालिदासः सौन्दर्यरसप्रधानतायै ख्यातः, भवभूतिः तर्कशीलता, नैतिकगहनता, भावातिशयता च कारणेन विख्यातः। अस्मिन् तुलनात्मकावलोकनेन भारतीयनाट्यपरंपरायाम् तयोः योगदानं स्पष्टं भवति, आधुनिकनाट्यलेखन-अध्ययनाय च महत्वपूर्णसन्दर्भं स्थापयति।

मुख्यशब्दाः कालिदास-भवभूति, नाट्यप्रतिभा, नाट्यशैली, भारतीयनाट्यसाहित्य, सौन्दर्यपूर्णभाषा, नाटकलोकजीवन, मानवीयसंस्पर्श, भाषा-प्रयोग, नाट्यरसोपस्थापनम्

प्रस्तावना

भारतीयसाहित्ये च संस्कृते: च नाट्यकलायाः विशेषः स्थानम् अस्ति। नाटकः केवलं मनोरञ्जनसाधनम् न, अपि तु सामाजिकं, दार्शनिकं च भावसन्देशानां प्रभावशाली माध्यमं अपि। संस्कृतनाट्यपरंपरायाम् कालिदासस्य च भवभूत्यश्च योगदानं अत्यन्तं महत्वपूर्णम्। उभौ कवयः स्वयङ्गतयुगे नाट्यकले विकासे अग्रगण्यौ, किन्तु तयोः नाट्यप्रतिभा च शैली च स्पष्टभिन्नता दृश्यते।

कालिदासः, यः गुप्तकालीनसाहित्ये प्रमुखकवीनामध्ये स्थितः, नाट्यरचनासु सौन्दर्यं रसप्रधानतां च प्रदर्शयति। तस्य नाटकानि सामाजिकजीवनं च मानवीयसंस्पर्शं च सूक्ष्मरूपेण चित्रयन्ति। अभिज्ञानशकुन्तलम् मध्ये प्रेम, वियोग, सौन्दर्यं च प्रकृत्याः विलक्षणमिश्रणं दृश्यते। कालिदासस्य संवादशैली सहज, माधुर्यपूर्णा च भावाभिव्यक्तिप्रधानः। पात्र-चित्रणस्य प्रतिभा अद्वितीयः; नायक-नायिकयोः भावनानां जटिलता सहजतया प्रदर्शिता। रसस्य समन्वयः अत्युत्कृष्टः—शृङ्गार, वीर, करुणरसं च पाठकदर्शकयोः गहनानुभावं जनयति। प्रकृतिचित्रणं अपि महत्वपूर्णम्, यत्र वातावरणं ऋतुश्च पात्रभावानुरूपेण प्रस्तूयते।

भवभूतिः, उत्तरकालीनसाहित्ये महान् नाटककारः, तार्किकता, दार्शनिकता च भावगहनता च प्रदर्शयति। मालतीमाधव तथा उत्तररामचरितम् मध्ये नैतिक-धार्मिकमूल्यानां समन्वयः स्पष्टः। भवभूतिस्य नाट्यशैली गंभीर, प्रवचनात्मक, उच्चकोटि-भावनातिव्रता च युक्ता। संवादिषु गंभीरविचारः तर्कप्रधानः च दृश्यते। पात्र-चित्रणं यत्र नायक-नायिका भावनासहितं मानसिकसंघर्षं च सामाजिकपरिवेशस्य जटिलतां च अभिव्यक्तम्। करुणरसं वीररसं च विशेषमहत्वं प्राप्नुवन्ति, यत् दशकेषु नैतिक-दर्शनानुभवस्य गहनत्वं जनयति।

कालिदास-भवभूति तुलनया मुख्यभेदः स्पष्टः—कालिदासस्य नाट्यकला सौन्दर्य-रसप्रधानतायै केन्द्रितम्, भवभूतिस्य गंभीरता, नैतिकगहनता भावातिशयता च प्रधानाः। कालिदासस्य नाटकानि सहज, लोकोपयोगी च; भवभूतिस्य नाटकानि दार्शनिक-चिन्तनप्रधानानि। भाषा-शैलीमध्ये अपि भेदः दृश्यते—कालिदासस्य भाषा भावमय, माधुर्यमय, संगीतात्मक; भवभूतिस्य भाषा तीव्र, प्रभावशाली, दार्शनिकदृष्ट्या समृद्धा।

कालिदास-भवभूति नाट्यकलायाम् संवादशैली, पात्रनिर्माणं, नाट्यरसोपस्थापनं च तुलनात्मक अध्ययनं भारतीयनाट्यपरंपरायाः समृद्धिं प्रकाशयति। अध्ययनात् दृश्यते यत् भारतीयनाटक केवलं मनोरञ्जनसाधनं न, अपि तु सामाजिक, नैतिक, दार्शनिकसन्देशानां प्रभावशाली माध्यमम्। तयोः विविधता-समानता च स्पष्टयति यत् संस्कृतनाटकसाहित्ये भाव, विचार, सौन्दर्यं च अद्वितीयरूपेण संलितम्।

कालिदासस्य नाट्यप्रतिभा

कालिदासः भारतीयसंस्कृतसाहित्ये अद्वितीयः कविः च नाटककारः च अस्ति, यस्य नाट्यकले सौन्दर्यं,

रसप्रधानता च भावाभिव्यक्तिः च अद्भुतरूपेण समन्विता दृश्यते। तस्य नाटकेषु भाषायाः माधुर्यपूर्णविन्यासः, संवादानां सहजता च पात्राणां जीवंतता च नाट्यरसानां प्रभावशाली प्रस्तुतीं वहति। कालिदासस्य नाट्यप्रतिभा तस्य संवादशैली, पात्रचित्रणम्, प्रकृतिचित्रणम्, तथा नाट्यरसोपस्थापनम् इत्यादिषु विशेषतया दृश्यते।

संवादशैली च भाषाप्रयोगः कालिदासस्य संवादशैली अतीव सुस्पष्टा, माधुर्यपूर्णा च भावपूर्णा अस्ति। तस्य संवादाः केवलं कथानकं प्रवर्तयन्ति न, अपि तु पात्राणां मनोभावान् संवेदनाञ्च स्पष्टरूपेण व्यक्तयन्ति। अभिज्ञानशकुन्तलम् मध्ये पात्राणां संवादाः तेषां भावानां गहनता सौन्दर्यबोधं च प्रकटयन्ति। भाषाप्रयोगे कालिदासः अलङ्कारस्य, रूपकस्य श्लेषस्य च कुशलं प्रयोगं कृतवान्, यस्मात् संवादाः केवलं स्वाभाविकाः न, अपि तु पठने वा शृणे दशके गभीरप्रभावं जनयन्ति।

पात्रचित्रणं च भावाभिव्यक्तिः कालिदासस्य पात्राः मानवीयसंवेदनानां अतीव सूक्ष्मचित्रणाय प्रसिद्धाः सन्ति। नायकस्य नायिकायाश्च मनोभावाः, प्रेम, वियोग, आशा, उत्साह च सः सहजतया प्रतिपादितवान्। मालविकाग्निमित्रम् मध्ये पात्राणां भावनानां जटिलता सामाजिकपरिवेशानुसारं च तेषां व्यवहारः दर्शनीयः। कालिदासस्य नाट्यकले पात्रचित्रणं जीवनसमानं प्रतीतं भवति, यतः दर्शकः पाठकश्च तेषां अनुभवैः सहजं सम्बद्धः भवति।

प्रकृतिः वातावरणं च चित्रणम् कालिदासः नाटकेषु प्रकृतिं वातावरणं च अतीव सुन्दरता सूक्ष्मता च सहितं चित्रितवान्। ऋतु, पर्वताः, नद्यः, वनानि वर्षाश्च केवलं पृष्ठभूमिं न प्रददाति, अपि तु पात्राणां भावानुरूपं नाट्यप्रभावं अपि जनयति। मेघदूतम् तथा अभिज्ञानशकुन्तलम् मध्ये वातावरणस्य प्रकृत्या च चित्रणं पात्राणां भावानासु सहसमन्वितं प्रस्तूयते, यतः नाटकं अधिकं जीवंतं सजीवञ्च प्रतीतं भवति।

नाट्यरसानां प्रस्तुतीकरणम् कालिदासस्य नाट्यकले रसानां संतुलितं प्रभावशालि च प्रस्तुतीकरणं तस्य महानप्रतिभायाः प्रमाणं वदति। प्रेमरसः, करुणरसः, वीररसः, हास्यरसश्च सर्वे सामञ्जस्यपूर्णेण मिश्रिताः तस्य नाटकेषु सम्पूर्णता जनयन्ति। पात्राणां संवादशैली, भावाभिव्यक्तिः, वातावरणवर्णनं च संयुक्तं नाट्यरसानां गहनतां सजीवत्वञ्च प्रददाति। तस्य नाटकं केवलं दर्शकस्य मनोरंजनं न करोति, अपि तु तं भावानुभूतिं सौन्दर्यबोधं च अनुभवयति।

भवभूत्याः नाट्यप्रतिभा

भवभूतिः संस्कृतसाहित्यस्य महान् नाटककारः, यः गंभीरदार्शनिकदृष्ट्या, भावात्मकगहनता च नैतिकसन्देशेषु ख्यातः। तस्य नाट्यकले केवल भावानां सूक्ष्मचित्रणं न, किन्तु मानसिक आध्यात्मिकगहनता च स्पष्टं दृष्टे। भवभूत्याः रचनाः—मालतीमाधवः, उत्तररामचरितम्, महावीरचरितम्—भारतीयनाट्यपरंपरायाम् नैतिकतायाः दार्शनिकतायाश्च महत्वपूर्ण योगदानं प्रददाति। तस्य नाटकानि संवादशैली, पात्रनिर्माणं, नैतिकभावसन्देशश्च नाट्यरसविवेचनं च अतीव समृद्धानि सन्ति।

संवादशैली च दार्शनिकता: भवभूत्याः संवादशैली गंभीरं, प्रवचनात्मकं च दार्शनिकदृष्ट्या समृद्धा। तस्य संवादाः केवलं कथानकं न अग्रे गृह्णन्ति, अपि तु दर्शकस्य पाठकस्य च मनसि नैतिकदर्शनान् विचारान् च उत्पादयन्ति। उत्तररामचरिते संवादैः धर्म, कर्तव्य, जीवनस्य उच्चादर्शाः स्पष्टतया प्रदर्शिताः। भाषायाम् तीक्ष्णता भावनां च संवादं प्रभावशालीं कुर्वन्ति।

पात्रनिर्माणं च मानसिकगहनता: भवभूत्याः पात्राणि केवलं बाह्यरूपेण न, किन्तु मानसिकभावात्मकदृष्ट्या गहनविश्लेषणेण सह प्रस्तुतानि। नायकनायिकयोः आन्तरिकसंघर्षः, प्रेमकर्तव्यसंघातः, सामाजिकसांस्कृतिकपरिस्थितीनां अनुरूपं निर्णयः च पात्राणां जटिलतां प्रकाशयति। मालतीमाधवे पात्राणां भावात्मकमानसिकगहनता दर्शनाय योग्यं, येन दर्शकः पात्रानां अनुभवसहितं सहजं सम्बद्धः भवति।

नैतिकभावसन्देशः भवभूत्याः नाटकानि केवलं मनोरंजनस्य साधनं न, किन्तु नैतिकभावशिक्षायाः माध्यमं अपि। तेषां नाटकानि समाजं व्यक्तित्वञ्च धर्मनैतिकताप्रतिः जागरूकं कुर्वन्ति। उत्तररामचरिते रामचरितस्य घटनाभिः पात्राभिः च धर्मकर्तव्यनैतिकमूल्यानां प्रभावशालिनः सन्देशः प्रदर्शितः। भावनात्मकदृष्ट्या तस्य नाट्यं दर्शकस्मिन् करुणा, प्रेम, सहानुभूतिः च उत्पद्यते।

नाट्यरसविवेचनम्: भवभूत्याः नाट्यकले रसाणां विवेचनं च संतुलितं प्रस्तुतीकरणं तस्य महाप्रतिभायाः प्रमाणम्। करुणरसः, वीररसः, भयंकररसश्च प्रमुखरूपेण दृश्यन्ते। हास्य, प्रेमरश्च सीमितरूपेण दृश्यन्ते, किन्तु भावानुभूतयै नैतिकशिक्षायै च प्रभावं वृद्धिं कुर्वन्ति। पात्राणां संवादः, भावाभिव्यक्तिः, मानसिकगहनता च संयुक्तं नाट्यरसाणां गहनं प्रभावं दर्शकपाठकयोः सृजति।

भवभूत्याः नाट्यप्रतिभा संवादशैली, दार्शनिकता, पात्रनिर्माणं, नैतिकभावसन्देशः, नाट्यरसविवेचनं च

परिपूर्णतया प्रकाशते। तस्य रचनाः केवलं भारतीयनाट्यपरंपरां न समृद्धयन्ति, किन्तु आधुनिकनाट्यअध्ययनमंचनाय च प्रेरणास्रोतः सन्ति।

कालिदासभवभूत्योः नाट्यशैल्यस्य तुलना

भारतीयनाट्यपरंपरायाम् कालिदासः भवभूति च अत्यन्तं महत्वपूर्णस्थानं धारयन्ति। यद्यपि तयोः नाट्यप्रतिभा विशिष्टा अद्वितीयाश्च, तयोः नाट्यशैलौ किञ्चिद्विशिष्टभेदाः दृष्टुम् आगच्छन्ति। तुलनात्मकदृष्ट्या भाषा, शैली, पात्रनिर्माणं, संवादः, नाट्यरसप्रस्तुती च तयोः दृष्टिषु स्पष्टं भेदं दर्शयति।

भाषा-शैलीयोः तुलनात्मकविश्लेषणम् कालिदासस्य भाषा सौम्या, मधुरा, रसप्रधानाश्च। तस्य संवादाः वर्णनञ्च संगीतात्मकानि अलंकारयुक्तानि च भवन्ति। अभिज्ञानशाकुंतलम् तथा मेघदूतम् इत्यासु भाषायाः माधुर्यम् अलंकारिकसौन्दर्यम् च सहजभावानुभूतिं जनयति। भवभूतिः तु भाषायाम् गंभीरः, तीक्ष्णः च दार्शनिकदृष्ट्या समृद्धः। तस्य संवादाः प्रवचनात्मकाः विचारोत्तेजकाः च सन्ति, यैः नाट्ये नैतिकदर्शनसन्देशः अधिकं प्रभावशालीं जातः। यत्र कालिदासे भाषा केवलं भावाभिव्यक्तये प्रयुक्ता, भवभूत्याः भाषायाः प्रयोगः तर्कनैतिकमानसगहनता च प्रकाशयितुं भवति।

पात्रनिर्माणं च संवादशैलीभेदाः कालिदासस्य पात्राणि जीवनसमानानि, सजीवानि, भावपूर्णानि च। तेषां संवादाः सहजाः, माधुर्यपूर्णः, भावानुभूतिपूर्णश्च। पात्राणां प्रेम, वियोग, सौन्दर्य अनुभवाः दर्शकसहितं त्वरितसंबन्धं जनयन्ति। भवभूत्याः पात्राणि अधिकं गंभीराणि, मानसिकदृष्ट्या जटिलानि च। तेषां संवादाः प्रवचनात्मकाः विचारोत्तेजकाः च, यैः दर्शके नैतिकदर्शनचिन्तनं उत्पद्यते। यत्र कालिदासे पात्रैः सौन्दर्य रसाभोगः साध्यते, भवभूत्याः पात्रैः नैतिकता कर्तव्यभावं च उद्घाटयते।

रसप्रधानता बनाम भावप्रधानताः कालिदासस्य नाट्येषु रसप्रधानता प्रमुखा। प्रेमरसः, करुणरसः, वीररसः, हास्यरसश्च संतुलितरूपेण मिश्रिताः, नाट्यं जीवन्तं आनन्ददायकं च कुर्वन्ति। प्राकृतिकपरिस्थितिः, ऋतु, सौन्दर्यं च रसाभ्यस्त्यर्थं अधिकं प्रभावशालीं कुर्वन्ति।

भवभूत्याः नाट्येषु भावप्रधानता प्रमुखा। करुणरसः वीररसश्च माध्यमेन भावानां गहनता मानसिकसंघर्षं च प्रदर्शयते। तस्य उद्देश्यं केवलं रसानुभवः न, अपि तु दर्शके नैतिकभावानुभूतिं च जनयितुं।

कालिदासभवभूत्योः नाट्यशैलौ स्पष्टभेदं दर्शयन्ति। कालिदासस्य दृष्टिः सौन्दर्यं रसं च केन्द्रितम्, भवभूतिः भावं

नैतिकतां दार्शनिकत्वञ्च केन्द्रितम्। कालिदासस्य नाटकानि जीवन्तानि मनोहराणि च, भवभूत्याः नाटकानि गंभीराणि चिंतनशीलानि प्रभावशाली च। एतयोः तुलनात्मकअध्ययनं न केवलं भारतीयनाट्यकला-वैचित्र्यम् प्रकाशयति, अपि तु आधुनिकनाट्यलेखनअध्ययनाय च मूल्यवान् संदर्भः प्रस्तुतं करोति।

भारतीयनाट्यपरंपरायाम् योगदानम्

भारतीयनाट्यपरंपरा प्राचीनकाले एव सांस्कृतिक, सामाजिक, धार्मिक च दृष्टिषु अत्यन्तं समृद्धा आसीत्। संस्कृतनाट्यकलायाः विकासः केवलं मनोरञ्जनसाधनं न, अपि तु नैतिक, दार्शनिक, भावात्मकशिक्षायाः प्रभावशालिसाधनं अपि आसीत्। अस्मिन् परंपरायाम् कालिदासस्य भवभूत्यश्च योगदानं अत्यन्तं महत्वपूर्णं अविस्मरणीयं च अस्ति। उभयौ कवयः स्वस्वदृष्ट्या शैलीनां च माध्यमेन भारतीयनाट्यसाहित्यं समृद्धं कृतवन्तौ। कालिदासेन सौन्दर्ये रसप्रधाने च नाट्यकला परिष्कृता, भवभूतेन नैतिकदर्शनाभ्यां च नाट्यकला गहनतां प्राप्ता।

• सौन्दर्ये रसप्रधाने च कालिदासस्य योगदानम्

कालिदासः भारतीयनाट्यकलेः तस्मिन्नेव युगे प्रमुखकवि आसीत्, यस्य काव्ये नाट्ये च सौन्दर्यस्य रसस्य च उत्कटं अनुभवप्रदर्शनं दृष्टं जायते। तेषां नाट्येषु प्रकृतिः, ऋतु, वातावरणं, पात्राणां मनोभावाः संवादश्च सजीव-संतुलितं मिश्रणं प्रस्तुते। अभिज्ञानशकुन्तलम्, मेघदूतम्, मालविकाग्निमित्रम् इत्यादिषु नाट्येषु एतत् स्पष्टतया दृष्टं जायते।

कालिदासस्य नाट्यकलेषु मुख्यं योगदानं रसप्रधानता इति। भारतीयनाट्यशास्त्रे निर्दिष्टानां नवानां रसाणां—शृङ्गारः, हास्यः, करुणः, रौद्रः, वीरः, भयानकः, अद्भुतः, वीभत्सः, शान्तिः—सर्वेषां प्रभावशालिनः समन्वयः तेषां नाट्येषु दृष्टव्यः। अभिज्ञानशाकुन्तले प्रेमरसस्य (शृङ्गारस्य) करुणरसस्य च सौन्दर्यपूर्णं संतुलनं दृश्यते। शाकुन्तला-दुष्यन्तयोः प्रेम-मिलनघटनाः दर्शकाय भावानुभवस्य गहनं अनुभवं ददाति। हास्यरसस्य प्रयोगः पात्राणां मनोदशासु लघुत्वं सहजतां च निर्माति, वीररसस्य करुणरसस्य च अनुभूति कथा-प्रवाहं गंभीरं प्रभावशाली च करोति।

कालिदासेन प्रकृत्याः वातावरणस्य च चित्रणेन नाट्यरसः अधिकं प्रभावशाली क्रियते। ऋतुः, पर्वतः, नद्याः, वनानि वर्षाश्च केवलं पृष्ठभूमिं न प्रददाति, किन्तु पात्राणां भावानां घटनानां च अनुकूलं नाट्यप्रभावं निर्माति। मेघदूतस्य मध्ये मेघ-वर्षणवर्णनं प्रेमवियोगभावेन सह समन्वितं प्रस्तुते। एतेन न केवलं प्राकृतिकसौन्दर्यं अनुभवः भवति, अपितु पात्राणां भावनाः अपि गंभीररूपेण अनुभूयन्ते।

कालिदासस्य संवादशैली भाषाप्रयोगश्च नाट्यप्रतिभायाः महत्त्वपूर्णङ्गानि। तेषां संवादाः माधुर्ययुक्ताः, अलङ्कारयुक्ताः, सहजाः च। संवादाः पात्राणां मनोभावान् मानसिकस्थितीन् च स्पष्टतया प्रकाशयन्ति। भाषायाम् श्लेषरूपक-अलंकारसहितं संतुलितप्रयोगः नाट्यरसान् अधिकं प्रभावशालीं करोति। अस्मात् दृष्ट्या कालिदासः भारतीयनाट्यपरंपरायाम् सौन्दर्ये रसप्रधाने च अमूल्यं योगदानं प्रदत्तवान्।

• नैतिकतायाः दार्शनिकतायाश्च क्षेत्रे भवभूत्याः योगदानम्

भवभूतिः संस्कृतनाट्यकलेः तस्मिन्नेव युगे महान् नाटककारः आसीत्, यस्य नाट्यकलेन नैतिकदर्शनं दार्शनिकशिक्षा च प्रभावशालिनया प्रदर्शिता। तेषां रचनाः—मालतीमाधवम्, उत्तररामचरितम्, महावीरचरितम्—भारतीयनाट्यपरंपरायाम् भावात्मकगहनता, नैतिकसंदेशः, दार्शनिकविचारश्च उत्कृष्टं उदाहरणं ददन्ति।

भवभूत्याः मुख्यं योगदानं नैतिकतायाः दार्शनिकतायाश्च प्रस्तुतीकरणम् इति। तेषां नाटकानि केवलं कथानकं न प्रददन्ति, किन्तु पात्राणां आचारः, निर्णयः, संघर्षश्च माध्यमेन दर्शके नैतिकचिन्तनं जनयन्ति। उत्तररामचरिते रामचरितस्य घटनानां पात्राणां च माध्यमेन धर्म, कर्तव्य, न्यायः, नैतिक आदर्शः च प्रभावशालिनया प्रतिपादितः। दर्शकः पात्राणां संघर्षाणां निर्णयाणां च अनुभवेन जीवनस्य उच्चतमम् आदर्शानां अनुभूतिः प्राप्नोति।

भवभूत्याः नाट्यकलेषु भावप्रधानता मानसिकगहनता च अतिविशिष्टा। तेषां पात्राणि केवलं बाह्यक्रियासु न, किन्तु मानसिकदृष्ट्या भावात्मकदृष्ट्या च जटिलाः भवन्ति। प्रेम, वियोग, साहस, करुणा, दार्शनिकचिन्तनं च पात्रेषु प्रभावशालिनया प्रस्तुते। मालतीमाधवे पात्राणां भावात्मकमानसिकसङ्घर्षस्य चित्रणं दर्शकाय गहनं भावानुभवम् अर्पयति।

भवभूत्याः संवादशैली गंभीरः विचारोत्तेजकश्च। तेषां संवादः केवलं कथाप्रवाहाय न, किन्तु दर्शके नैतिकदर्शनचिन्तनस्योत्पादनाय प्रयुक्तः। तेषां नाट्येषु करुणरसः वीररसश्च प्रमुखरूपेण दृश्यते, यस्मात् भावानां तीव्रता मानसिकगहनता च प्रतिपद्यते। हास्यः प्रेमरसश्च सीमितरूपेण सन्ति, किन्तु तेषां उद्देश्यं केवलं भावानुभूति नैतिकशिक्षापि प्रभावशालिनं कर्तुम्।

निष्कर्षः

कालिदासभवभूत्योः नाट्यकला भारतीयसाहित्ये संस्कृते च अमूल्यं योगदानं दत्तवती। कालिदासस्य नाट्यप्रतिभा सौन्दर्ये, रसप्रधानतायां, भावाभिव्यक्तौ च उत्कृष्टा आसीत्, भवभूत्योः नाट्यप्रतिभा च गंभीरदर्शनशीलता, नैतिकगहनता, भावात्मकतीक्ष्णता च हेतोः प्रतिष्ठिता। उभयोः कवीनां शैली, संवादरचना,

पात्रचित्रण च स्पष्टं अन्तरं दर्शयन्ति, तथापि अद्वितीयसमानताः अपि दृश्यन्ते।

कालिदासः जीवनस्य प्रकृत्याः सौंदर्यं सहजया माधुर्यपूर्णया भाषया प्रदर्शितवान्, भवभूतिः नाट्यकले नैतिकदर्शनसंदेशानां गहनं प्रभावशालिन रूपेण अभिव्यक्तवान्। तुलनात्मकदृष्ट्या स्पष्टं भवति यत् संस्कृतनाट्यसाहित्ये उभयोः रचनाः परस्परपूरकाः सन्ति। कालिदासेन रससौंदर्यं, भवभूतेन भावविचारं प्रकाशितम्।

एवं भारतीयनाट्यकलेः विविधता, गहनता, सौंदर्यं च उभयोः माध्यमेन सर्वोत्तमेण अनुभव्यम्। आधुनिकनाट्यलेखन-अध्ययनाय च तयोः योगदानं प्रेरणादायकं महत्वपूर्णं च संदर्भं प्रददाति, यत् नाट्यकला परंपरा निरन्तरं जीविता समृद्धा च भवति।

संदर्भग्रंथसूची:

1. आचार्यः रामचन्द्रः, संस्कृत नाटकः च साहित्यं, दिल्ली, विश्वभारती प्रकाशन, 2015।
2. भट्टः माधवः, कालिदासः च तस्य नाट्यसाहित्यं, वाराणसी, चौधरी प्रकाशन, 2012।
3. शास्त्री रामसागरः, भारतीय नाट्यपरंपरा: इतिहासः च विकासः, दिल्ली, राष्ट्रीय पुस्तक न्यास, 2014।
4. त्रिपाठीः हरिदत्तः, भवभूतिः नाट्यकला च साहित्यदृष्टिः, कानपुर, संस्कृत विद्या निकेतन, 2013।
5. श्रीवास्तवः विमलः, संस्कृत नाटकः कालिदासः च भवभूति समीक्षा, इलाहाबाद, ज्ञानप्रकाशन, 2011।
6. मिश्रा अरविन्दः, भारतीय नाटकः च नाट्यशास्त्रं, लखनऊ, शारदा प्रकाशन, 2016।
7. देवः हरिहरः, काव्ये च नाट्ये रसस्य महत्वम्, जयपुर, विद्या निकेतन, 2012।
8. पाण्डेयः राजेन्द्रः, कालिदासः च तस्य नाटकों विश्लेषणम्, वाराणसी, संस्कृत अध्ययन केंद्र, 2013।
9. चौधरीः विजयः, भवभूतिः नैतिकदर्शनशास्त्रदृष्टिः, दिल्ली, विद्या भारती प्रकाशन, 2015।
10. सिंहः अशोकः, भारतीय नाट्यकला: ऐतिहासिकः च सांस्कृतिकदृष्टिः, पटना, सृजन प्रकाशन, 2014।
11. शर्मा कमलः, नाट्यरसः च पात्रनिर्माणे कालिदासः च भवभूति योगदानम्, भोपाल, संस्कृत साहित्य समिति, 2016।
12. गुप्ता मोहनः, संस्कृत नाट्यकला च भारतीय सांस्कृतिक परंपरा, दिल्ली, भारतीय ज्ञानपीठ, 2017।